УДК:821.161.1-17

І. Р. Жиленко

Сумський державний університет

«Свіжий сміх сьогоднішнього дня» Аркадія Аверченка (на матеріалі збірки «Дюжина ножів у спину революції»)

Жиленко І. Р. «Свіжий сміх сьогоднішнього дня» Аркадія Аверченка (на матеріалі збірки «Дюжина ножів у спину революції»). У роботі зроблена спроба по-новому осмислити ленінську рецензію на збірку оповідань Аркадія Аверченка «Дюжина ножів у спину революції» (1921) й оцінити творчість письменника з точки зору сучасності. Аверченко, ймовірно, єдиний письменник-емігрант, який боровся проти більшовицької влади, що (ось парадокс!) рекомендувала його твори до друку. Минуло сто років після Жовтневого перевороту, гіркий і сумний, але водночас завжди «свіжий сміх сьогодення» (П. Потьомкін) відомого сатирика звучить так само гостро і тривожно.
Ключові слова: еміграція, Ленін, рецензія, революція, талант, сміх, поетика.

Жиленко И. Р. «Свежий смех сегодняшнего дня» Аркадия Аверченко (на материале сборника «Дюжина ножей в спину революции»). В статье сделана попытка по-новому осмыслить ленинскую рецензию на сборник рассказов Аркадия Аверченко «Дюжина ножей в спину революции» (1921) и оценить ее с точки зрения современности. Аверченко, пожалуй, единственный писатель-эмигрант, боровшийся против большевистской власти, которая (вот парадокс!) рекомендовала его произведения к печати. Спустя столетие после Октябрьского переворота горький и грустный, но всегда «свежий смех сегодняшнего дня» (П. Потемкин) известного сатирика звучит так же остро и тревожно.
Ключевые слова: эмиграция, Ленин, рецензия, революция, талант, смех, поэтика.

Zhylenko I. R. «Fresh laughter of today» of Arkady Averchenko (based on the collection of stories «A Dozen of Knives into the Back of Revolution»). The article has made an attempt to re-evaluate the Lenin's review of the collection of stories «A Dozen of Knives into the Back of Revolution» (1921) by Arkady Averchenko and show it from the modern perspective. Averchenko was probably the only emigrant writer who fought against the Bolshevik Regime, which recommended his works for publishing (what a paradox!). 100 years after the October Uprising have passed, and one can still hear invariably «fresh laughter of today» (P. Potemkin), bitter and sad; the laughter of the well-known satirist, that sounds both biting and disturbing.
Key words: emigration, Lenin, review, revolution, talent, laughter, poetics.

Діяльність видатного сатирика початку XX ст. Аркадія Аверченка тривалий час залишалася поза увагою літературознавців, за винятком деяких робіт (Д. Левицький, Е. Нітрауер, А. Спиридонова). Твори «короля сміху» активно досліджують і тепер у різних напрямах М. Богданова, Е. Гурова, О. Кузьміна, А. Нестеренко, Д. Ніколаєв, С. Ніколенко, В. Миленко, Г. Погребняк, Л. Ракітова, В. Святовець, А. Хлєбіна, А. Щербакова та інші.

Актуальність роботи. Збірка «Дюжина ножів у спину революції», яка стала енциклопедією постреволюційного життя тодішньої країни, принесла Аверченку всенародну славу. Цікаво, що Ленін звернув на неї увагу лише після емігрантського видання (1921 р.), надрукувавши того ж року в газеті «Правда» рецензію. У радянські часи чи не кожне довідкове або наукове видання не обходилося без ленінського штампу про «озлобленого майже до нестями білогвардійця». Ленінська робота вміщувала й інші рядки: «Цікаво спостерігати, як ненависть, що дійшла до кипіння, викликала й чудово сильні, й чудово слабкі місця означеної високоталановитої книжки <…> Ненависть, що пашить вогнем, робить оповідання Аверченка іноді – і здебільшого – яскравими до разючості <…> Талант треба заохочувати» [7:76]. Аверченко, мабуть, чи не єдиний письменник-емігрант, який боровся проти більшовицької влади, що (ось парадокс!) рекомендувала його твори до друку. І справді, радянська влада буквально сприйняла останні слова з рецензії Леніна. Інші твори Аверченка почали видавати в Радянському Союзі, та через деякий час цензура і їх заборонила. Але «Дюжина ножів…» вперше після тривалого часу вийшла тільки через 70 років [9:203]. Наприкінці 1989 р. журнал «Юність» надрукував збірку, але, пам'ятаючи пораду Леніна («деякі оповідання… заслуговують передруку»), вилучили оповідання «Королі у себе вдома» [1].

Дослідники Д. Караліс, І. Кондаков, О. Кузьміна, Л. Миленко, Р. Соколовський та інші, аналізуючи рецензію більшовицького вождя, звертають увагу на те, що сьогодні претензії Леніна до збірки і взагалі до творчості Аверченка здаються щонайменше неадекватними.

Отже, *мета* нашої роботи – проаналізувати й осмислити з точки зору сучасності ленінську

© Жиленко І. Р., 2016

рецензію на збірку «Дюжина ножів у спину революції» й довести, що Ленін використовував подвійні стандарти.

Реалізація мети передбачає виконання *завдання*: виявити причини уваги Леніна до творчості Аверченка у зв'язку з появою другої редакції збірки «Дюжина ножів у спину революції» й до окремих оповідань зокрема.

Об'єкт дослідження – декілька оповідань-фейлетонів із збірки Аверченка та рецензія Леніна «Талановита книжка».

Звернімося до іменника «ніж», винесеного Аверченком у заголовок збірки «Дюжина ножів у спину революції» [1:76]. Ймовірно, саме це слово змусило Леніна назвати письменника «озлобленим білогвардійцем». Справді, сім разів вживає його сатирик у прямому значенні, але сама назва має переносне. Аверченкові так звані «ножі» – це крик душі: правдива картина життя у «більшовицькому раю», співчуття й відчай, досада й порожнеча, жаль і сум, болісне запитання в кінці збірки «За що вони Росію так?..» Про що жалкує сатирик? Кому надсилає свою зброю? П. Горєлов зауважував: «Ножі» Аверченка націлені лише у гниле, похмуре, тимчасове, вони не страшні тому, що Аверченко по-справжньому любить, у що він безумовно вірить. Я цитую: «Нову Велику Вільну Росію!» [3:6].

Перше оповідання збірки – *«Фокус великого кіно»* – «ніж» відчаю й жалю: «Ох, якби наше життя було схоже на слухняну кінематографічну стрічку!». Тоді не виступав би Вільгельм Гогенцоллерн з жахливими словами про оголошення війни, не гинули б люди, не відбувалися моторошні єврейські погроми, а компанія на чолі з Леніним поїхала б назад до Німеччини в запломбованому вагоні [1:77–78]. Дослідниця А. Нестеренко вважає, що письменник висуває нову філософію часу – «Часе, назад!». Саме в означеному фейлетоні якнайкраще ця ідея знаходить свою реалізацію, де завдяки прийому «кінореверсу» сатирику вдається прокрутити час на п'ятнадцять років назад [9:14], коли відбувся найщасливіший момент всього його життя – день прийняття Маніфесту 17 жовтня 1905 року [1:78].

«Ніж» відплати – як «симфонія» співчуття голодним людям, яку письменник готовий був би «перелити в чудернацьку низку звуків, грізних, жалібних, таких, що сумують, тихо стогнуть і бурхливо проклинають» – містить фейлетон із красномовною назвою *«Поема про голодну людину»*. Усе, що залишилося в людей, – це солодкі спогади про сите життя в минулому. Перелік різних страв займає певне місце. Люди сперечаються, як і що треба їсти й чим краще запивати, аж раптом «хтивий шепіт» перериває «скажений удар кулаком», вигук («У що ми перетворилися – ганьба!») і заклик не терпіти такого знущання, а йти на вулицю: «…висипайте голодними відчайдушними натовпами, повзіть, як мільйони сарани <…> наваліться на цю купку творців голоду і смерті, перегризіть їм горло, затопчіть їх у землю, й буде у вас хліб, м'ясо і смажена картопля» [1:78–79].

Політичний фейлетон «Чортове колесо» – це «ножі» для дурнів, що полюбляють ігри та забавки. Розповідаючи про «Луна-Парк», який називає «раєм для дурнів», автор проводить паралель із російською революцію. Тут і «весела кухня», де розбиваються вщент економіка, фінанси, мистецтво, освіта, і «весела діжка», у якій подорожує росіянин із сім'єю «у наш веселий революційний час», і «таємничий замок». Над російським дурнем, який пізніше, оговтавшись, буде плакати «свинцевими слізьми», сміється вся Європа. Його оббирають то петлюрівці, то махновці; лякають, штовхають і калічать, скандують девіз «палачі усіх країн, єднайтеся!» [1:80].

«Свіжий сміх» фейлетону складає остання частина, де крутиться «чортове колесо». Аверченко робить антигероєм авантюрно-героїчний тип, який «твердо вірить у свої сили, свою ініціативу, здатність досягти поставленої мети. Він проявляє свою сутність в активних пошуках і рішучій боротьбі, у пригодах і звершеннях, і живе уявленням про власну особливу місію, винятковість і невразливість» [12]. Відчутна тут аналогія зі стійким словосполученням «чортова дюжина» [9:10]. І справді, саме тринадцять «дурнів» сучасності – лідерів більшовизму, що зображені у комічному вигляді, – крутяться на тому колесі: Керенський, Мілюков, Гучков,' Скобелєв,' Церетелі,' Чхеїдзе,' Гоцлібердан (Гоц Абрам Рафаїлович, Лібер Михайло Ісаакович, Дан Федір Ілліч), Троцький, Ленін, Нахамкіс, Луначарський. Вони радіють: «…ті дурні не втримались, а ми втримаємося». Голос оповідача протверезує, адже ми чекаємо, хто з «дурнів»-більшовиків першим опиниться на тій поверхні, де «нема за що вчепитися, ні на чому утриматися, і кого на який бар'єр викине». Фейлетон актуальний, бо стосується тих політиків, які поспіхом йдуть до влади й так активно роздають обіцянки, що люди вірять, однак із часом залишають сподівання й чекають, як той оповідач, «хто першим поповзе окаряч». На завершення звучить саркастична фраза: «Ох, спіймати б!» [1:81].

Проаналізувавши три оповідання зі збірки «Дюжина ножів у спину революції», нас дивує, як вождь пролетаріату не побачив або чому не захотів звернути увагу на сатиричне висвітлення дійсності?

Назвемо деякі художні засоби, які використовує Аверченко для визначення більшовицької влади: «купка вбивць і мерзотників», «купка творців голоду і смерті», «ходять хами у великих чоботах», «наш лозунг «грабуй награбоване», «перекинута пивна діжка у вигляді нічного столика», «сміття на

підлозі не підмітають», «зайде отакий у квартиру, наслідить чобітьми, плюне, кине недопалок» тощо [1:77–85]. Якщо лише переглянути згадані твори, не заглиблюючись у зміст, складеться жахлива картина реальності, у якій опинилися люди у Совдепії.

Читаючи оповідання-фейлетони, робимо припущення, що Ленін використовував подвійні стандарти. Звернемося спочатку до його рецензії. Сама назва містить іронію, адже вживає слово «книжка», а не книга. Ленін часто використовує повтори, багато уваги приділяє темі їжі: *о еде, как ели, как закусывали, еду в «Медведе»* [1].

Лексичний склад його рецензії включає слова із заперечною часткою або префіксом *не-*. Лише у першому абзаці міститься цілий ряд слів: *ненависть, неизвестной, нехудожественно, непохоже, недостатков, не знаете*. І далі по тексту: *не допустит, не понять, не нуждаются* [7:76]. Ймовірно, з одного боку, це є свідченням НЕсприйняття Аверченка як письменника.

З іншого боку, в рецензії зустрічаємо багато повторюваних слів з префіксами *пре-, пере-* і *при-*, що свідчить про позитивне ставлення до автора *(превосходные)*, який має певний життєвий досвід (*пережил, передумал, перечувствовал*), водночас бажання дещо «ПЕРЕробити» письменника на більшовицький лад (*перерываются, перепечатки)* і «ПРИблизити» до Совдепії, повернути назад, показати владу над ним: *примятая, приобрел, приносимых* [7:76]. Про це говорить і повторення вказівного займенника *это* як бажання спрямувати сатирика до певних дій. Ленінська іронія й тон зверхності чергуються зі словами похвали на адресу Аверченка, але вона з'являється дещо неочікувано, на початку і в кінці рецензії. Якщо взяти до уваги назву рецензії та її закінчення, виходить кільцева структура («талановита книжка», «талант треба заохочувати»).

Погодимось із дослідницею В. Миленко, яка писала, що стаття Леніна готувала ґрунт для «заманювання» Аверченка в Радянський Союз. Рецензія вписувалась у рамки тієї політики, яку в 1921–22 роках проводили більшовики, намагаючись повернути в Росію відомих письменників-емігрантів. Якби такий письменник, як Аверченко, повернувся на батьківщину, «резонанс в емігрантському світі був би величезний!» [8:233]. Отже, Ленін справді чекав повернення письменника в Росію. Натомість реакція Аверченка виявилася протилежною. Сатирик, який частенько звертався до вождя у своїх творах (чого вартий фейлетон «Приятельський лист до Леніна»), здивувався й занепокоївся, що про нього скажуть друзі, коли сам Ленін почав його хвалити. Думки сатирика з цього приводу наводять дослідники Г. Хлєбіна і В. Миленко: «Коли я «озлоблений білогвардієць», як же можна говорити, що мої оповідання «заслуговують передруку. Таланти треба заохочувати»?» Сатирик швиденько організував «Товариство захисту письменників від лагідного ставлення», а в листі до одного з петербурзьких друзів написав: «Не заманите!» [13:19–20]. Мабуть, правий був Аверченко, якого похвала Леніна збентежила, бо містила елемент маніпуляції.

Вартою уваги є думка В. Миленко стосовно того, що публікація Леніна багато в чому повторює рецензію Василевського (Не-букви) під назвою «Картонний меч», вміщену раніше у паризькій газеті «Останні новини» [8:233].

Детально аналізує рецензію Василевського (Не-букви) Д. Левицький. Рецензент у цілому звертає увагу на талановитість, але засуджує спробу Аверченка дати у передмові власне пояснення революції, пише про те, що тенденційність сатирика змила з нього яскраві, живі фарби, називає найбільш вдалими оповідання «Трава, прим'ята чоботом» і «Фокус великого кіно», звертає увагу на гастрономічні уподобання письменника [6:295–296]. Згадаємо, що ленінська рецензія не надто відрізняється від рецензії Василевського. Багато в чому Ленін повторює свого попередника, що може стати свідченням певного плагіату з боку вождя пролетаріїв. Так, Ленін також пише і про талант письменника, і про схильність Аверченка живописати про їжу, називає оповідання на зразок «Трави, прим'ятої чоботом» «прегарними речами». Натомість вождь згадує лише три оповідання збірки, а найпершим – те, у якому Аверченко карикатурно змалював Леніна і Троцького. Поверховий аналіз оповідання, зроблений рецензентом, зовсім не відповідав дійсності. Ленін звинувачував письменника, що той не знає побуту вождів. Насправді Аверченко у фейлетоні «Королі у себе вдома» використав фарсову ситуацію, щоб підкреслити важливість політичного моменту, довести абсурдність і безглуздість обставин. А чого варті такі зауваження, що стосуються одягу героїв (Троцький одягнений у френч і взутий у чоботи зі шпорами, а Ленін – у пошарпаний халат – чи кому сподобається таке?), політичної обстановки: на базарі все дорого, заводи бастують, на вулицях безлад, «ніде пройти: або робітник мертвий лежить, або кінь дохлий валяється» тощо [2].

Вважаємо, що Ленін, поза сумнівами, ознайомився зі збіркою, але свідомо випустив найголовніше, зробивши вигляд, що голод, руїна, криза у всіх галузях життя не є важливими. І про те, хто у цьому винен, також не йдеться у рецензії. Бо як тоді пояснити, що він звернув увагу на оповідання, де згадувалось про нього, а залишив поза увагою те, що зробила радянська влада? Слова «революція», яке Аверченко у збірці вживає понад 30 разів, вождь не помічає. Можливо,

[1] Лексичний матеріал подаємо мовою оригіналу.

ознайомившись із рецензією Василевського, не надто пильно вчитувався в інші оповідання, тому прочитав збірку «по діагоналі»?

Як могло статися, що рецензенти залишили поза увагою біль і співчуття письменника, його хвилювання за долю країни та людей? Дослідник Д. Ніколаєв справедливо зауважував, що не злість і ненависть керували письменником, а велика любов до Росії, до життя, любов до справжніх людей [9]. Про Аверченка – справжнього патріота – писала й О. Кузьміна [5:18].

Ми помітили, що в тексті збірки жодного разу не звучать слова *злоба* і *ненависть*, натомість *любовь, Россия, русский* – вживаються близько 20 разів. Це підтверджує думку, що для Аверченка головною була любов до Росії, саме вона стала керівною силою його натхненної роботи. «Ах, скільки було сподівань, і як ми любили, і як нас любили…» – підсумовує Аверченко [1:78].

Звернемо увагу, що Ленін називає сатирика злим, адже слова *ненависть* і *озлобленность* (по двічі кожне) звучать у його рецензії. Вважаємо, що така якість не була притаманною письменникові. Варто згадати, скільки теплих слів залишили про нього ті, хто добре його знав. С. Горний свідчив: «…і був його сміх беззлобний. Благословляв життя – черпав його, любив <…> Цей «хохол», наш «батько», не вмів бути злим» [4:374]. Загальновідоме визначення, яке дали йому сучасники, – «король сміху» – влучно доповнювали й інші: «лицар усмішки» (Б. Оречкін), «чистокровний гуморист» (П. Горєлов). Теффі згадувала, що Аверченко, приїхавши до Петербургу, справив «дуже приємне враження», а П. Пільський відзначав природну ввічливість, талановиту душу, вміння тримати себе вільно, писав, що Аверченко «уважний, ясний, рівний з усіма і для всіх» [11:450-451, 456].

У збірці багато суму, гіркоти, турботи про людину будь-якого прошарку. Тому не можемо погодитися з ленінською оцінкою щодо озлобленості Аверченка, адже сатирик підтримує як колишнього сенатора, так і робітника, – тобто виступає за гідне життя для будь-якої людини. На нашу думку, письменник перехитрив Леніна. Дійсно, сміється той, хто сміється останнім. Останнім залишався завжди «свіжий сміх» (П. Потьомкін) сатирика Аверченка.

Таким чином, «Дюжина ножів…», які автор приготував «у спину революції» 1917 року, залишилися у рецензії Леніна непізнаними. Вождь, поверхово прочитавши оповідання збірки, не зрозумів або хитрував, або «заманював» письменника до «більшовицького раю». І сьогодні «ножі» Аверченка залишаються актуальними, адже націлені на безлад у країні.

Література

1. Аверченко А. Дюжина ножей в спину революции / А. Аверченко // Юность. – 1989. – № 8. – С. 76–87.
2. Аверченко А. Дюжина ножей в спину революции / А. Аверченко. – Режим доступу: http://az.lib.ru/a/awerchenko_a_t/text_0140.shtml
3. Горелов П. Чистокровный юморист / П. Горелов // А. Т. Аверченко Рассказы. – М. : Молодая гвардия, 1990. – С. 3–6.
4. Горный С. «Сатирикон» (Силуэт) Аркадию Аверченко / С. Горный // Аркадий Аверченко. Русское лихолетье глазами «короля смеха» / Сост. А. Е. Хлебина, В. Д. Миленко. – М. : Посев, 2011. – С. 372–374.
5. Кузьмина О. А. Рассказы А.Т. Аверченко (Жанр. Стиль. Поэтика). – автореф.… канд. филол. наук: 10.01.01 / Кузьмина Ольга Анатольевна. – Тверь, 2003. – 20 с.
6. Левицкий Д. Жизнь и творческий путь Аркадия Аверченко / Д. Левицкий. – М., 1999. – 552 с.
7. Ленин В. И. Талантливая книжка / В. И. Ленин // Юность. – 1989. – № 8. – С. 76.
8. Миленко В. Д. Аркадий Аверченко / В. Д. Миленко. – М. : Молодая гвардия, 2010. – 327 с. – (Жизнь замечательных людей).
9. Нестеренко А. Ю. Поетика сатири А. Аверченка / А. Ю. Нестеренко: автореф… канд. філол. наук: 10.01.02 – Дніпропетровськ, 2009. – 23 с.
10. Николаев Д. Д. Король в изгнании (Жизнь и творчество А. Т. Аверченко в Белом Крыму и в эмиграции / Д. Д. Николаев // Аверченко А. Т. Соч.: в 2 т. Т.1. Кипящий котел. – М. : Лаком, 1999. – С. 5–58.
11. Современники об Аркадии Аверченко. Н. Тэффи. Петр Пильский // Антология сатиры и юмора России XX века. Том 20. Аркадий Аверченко. – М. : Эксмо, 2007. – С. 449–458.
12. Хализев В. Теория литературы / В. Хализев. – М. : Высшая школа, 2002. – 438 с. – Режим доступа : http://modernlib.ru/books/halizev_v/teoriya_literaturi/read
13. Хлебина А., Миленко В. Аркадий Аверченко: встреча через 90 лет // Аркадий Аверченко. Русское лихолетье глазами «короля смеха» / Сост. А. Е. Хлебина, В. Д. Миленко. – М. : Посев, 2011. – С. 7–40.